

УДК 330.101.54

Іванченко Г.Ф.

кандидат технічних наук, доцент,
професор кафедри інформаційних систем в економіці
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

Семібраторова Я.Г.

аспірант кафедри інформаційних систем в економіці
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

СУТНІСТЬ ІСНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА МЕТОДИ ЇЇ ОЦІНЮВАННЯ

Статтю присвячено сутності визначення тіньової економіки (ТЕ) як соціально-економічного явища, поширення якого стає перешкодою на шляху виходу України на європейський рівень. Тому для аналізу наслідків і цілей даного явища на основі праці зарубіжних і вітчизняних авторів необхідно дослідити, що саме представляє собою ТЕ з точки зору всіх сфер економічної діяльності держави.

Ключові слова: тіньова економіка, визначення, суб'єкт господарювання, метод, контроль, економічні відносини, макрорівень, мікрорівень, виробництво, розподіл, споживання, конкуренція, влада.

Иванченко Г.Ф., Семібраторова Я.Г. СУТЬ СУЩЕСТВОВАНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ И МЕТОДЫ ЕЁ ОЦЕНКИ

Статья посвящена сути определения теневой экономики (ТЭ) как социально-экономического явления, распространение которого становится препятствием на пути выхода Украины на европейский уровень. Поэтому для анализа последствий и целей данного явления на основе работ зарубежных и отечественных авторов необходимо исследовать, что именно представляет собой ТЭ с точки зрения всех сфер экономической деятельности государства.

Ключевые слова: теневая экономика, определение, предприятие, метод, контроль, экономические отношения, макроуровень, микроуровень, производство, распределение, потребление, конкуренция, власть.

Ivanchenko G.F., Semibratova Y.H. THE DEFINITION OF SHADOW ECONOMY AND METHODS OF ITS EVALUATION

The article is devoted to the definition of the shadow economy as a socio-economic phenomenon, which becomes an obstacle on a way of Ukraine to the European level. Therefore, for analyze the implications and goals of this phenomenon should be determine, what is shadow economy in terms of all spheres of economic activity of the state, based on works of foreign and domestic authors

Keywords: shadow economy, the definition of the enterprise method, control, economic relations, macro, micro level, the production, distribution, consumption, competition, government.

Постановка проблеми. Дослідження ТЕ потребує наукових концепцій, що пояснювали б причини її виникнення, розвитку і соціально-економічних наслідків. Єдність дослідників ТЕ передбачає потребу наукового обґрунтування причин виникнення та умов її існування, сутності, структури, методів оцінювання з метою обмеження негативного впливу шляхом її детінізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тіньову економіку вивчали Е. Фейг, А. Блейдс, Б. Фрей і Х. Век-Ханнеман, Д. Гершуні, К. Бадельт, Л. Норман, А. Діллот і К. Морріс, М. О'Хиггінс та ін. В Україні про ТЕ писали О. Турчинов, В. Бородюк, Т. Приходько, Є. Воробйов, Б. Тимченко, А. Голіков, В. Попович та ін.

У нашій країні на відміну від Заходу інститути неформальних, тіньових форм діяльності також активно вивчають, як і інститути легальної економіки. Це обумовлено тим, що вітчизняна господарська культура (і радянська, і пострадянська) менш законотруслива і більш «мафіозна», ніж західна.

А. Шевяков та М. Ніколаєва найбільш повним уважають поняття, визначене Е. Фейгом: «Тіньова економіка включає всю економічну діяльність, яка з яких-небудь причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту».

Прихильниками правового підходу до визначення ТЕ можна назвати А. Яковлева, Т. Корягін, О. Ісправнікова, В. Кулікова, серед вітчизняних учених – В. Поповича, А. Барановського.

Прихильниками морального підходу є психологи, соціологи, зокрема, І. Клямкін, Л. Тимофеев, С. Барсукова.

Мета статті полягає у дослідженні методів оцінки ТЕ та обґрунтуванні причин виникнення та умов її існування, сутності, структури за допомогою формулювань зарубіжних та вітчизняних авторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. До перших вітчизняних спроб визначення ТЕ належить дослідження О. Турчинова. Він пропонує досить містке визначення *тіньової економіки* – як економічної діяльності суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується офіційними державними органами та спрямована на одержання доходу шляхом порушення чинного законодавства [1, с. 199].

Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків.

Щодо аморальності економічних відносин у визначенні ТЕ необхідно використати філософію господарства Ю. Осипова [2, с. 656], який розглядає філософію господарства як більш об'ємне явище, ніж сама економіка, і зазначає, що економіка не може вимірюватися лише ефективністю та корисністю поза мораллю, оскільки людина не буває без моралі, у тому числі й в економіці. Сама економіка не може обійтися без моралі, без певних етичних принципів,

еталонного способу поведінки тощо. Інша справа, що мораль в економіці – дуальна, тобто вона має поєднувати непокєднуване (роби все, що не заборонено законом, роби ще більше, якщо зможеш обійти закон). На Заході стрімко розвивається особливий науковий напрям – етична економіка, і це не випадково: по-перше, етика в економіці є, по-друге, вона має стати в постіндустріальну епоху кращою.

Так само вважають і представники історичної школи політекономії – економічна наука має вивчати морально-етичні аспекти господарської діяльності, оскільки вони разом зі звичаями, традиціями постійно вдосконалюються, закріплюються і певною мірою генетично передаються майбутнім поколінням, завдяки чому проникають в економічну систему, посилюючи її гуманістичну спрямованість. Відомий німецький учений і підприємець К. Штайльманн вважає, що в сучасних умовах бізнес не може бути успішним, якщо він не ґрунтується на міцній моральній основі [3, с. 390].

Не випадково американський економіст Й. Шумпетер пояснював приченість капіталізму ерозією цінностей, що ґрунтується на приватній власності. Тому в сучасних умовах моральність економічних відносин має стати необхідною умовою для господарської діяльності.

Економічний підхід досліджує ТЕ на глобальному, макро-, мезо- та мікрорівнях. На *рівні глобальної економіки* розглядаються міжнародні тіньові відносини, що здійснюються на світовому ринку між наднаціональними утвореннями країн світу. На *макрорівні* ТЕ розглядається з погляду її впливу на структуру легальної економіки, виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання виробленої продукції та послуг, зайнятість, інфляцію, економічне зростання та інші макроекономічні показники. На *мезорівні* аналізується вплив ТЕ на регіони й області країни. На *мікрорівні* вивчаються економічна поведінка і прийняття рішень суб'єктами ТЕ діяльності, досліджуються нелегальні ринки.

За визначенням А. Базилюк, ТЕ виникає тоді, коли дії владних та регулюючих структур держави, окремих людей або їх груп вступають у суперечності з об'єктивними економічними законами [4]. Дійсно, об'єктивні економічні закони за таких умов починають діяти «в тіні», тобто без регулюючої ролі держави. Т. Ламанова вважає, що ТЕ – це сукупність відносин між окремими індивідами, групами індивідів, індивідами та інституційними одиницями, окремими інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, результати яких з тих чи інших причин не враховує офіційна статистика й обсяг яких не враховується у макроекономічних показниках [5, с. 22–26]. Це визначення розпливчате і подібне до визначення Е. Фейга.

В. Засанський визначає ТЕ як сферу діяльності, що пов'язана з відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання на основі соціального протистояння головних макроуправлінських механізмів і їх функціонуванням поза управлінським контролем та обліком, з ухиленням від оподаткування доходів [6, с. 35]. Це визначення ближче до економічного, але воно є одностороннім, оскільки трактується лише з управлінських позицій.

А. Копистира трактує ТЕ як економічну діяльність, яка не враховується офіційною статистикою, звітністю і не оподатковується (неформальна складова ТЕ), шкодить довгостроковим макроекономічним параметрам розвитку суспільства заради задово-

лення короткострокових потреб тих, хто її здійснює [7, 25 с.]. Але вважаємо, що й прихована складова ТЕ має враховуватися офіційною статистикою та оподатковуватися.

А. Блейдс ділить ТЕ на:

1. виробництво повністю легальної продукції, яке ховається від влади у зв'язку з небажанням платити податки;

2. виробництво заборонених товарів і надання заборонених послуг;

3. приховані доходи в натуральній формі.

Згідно з версією системи національних рахунків, рекомендованою ООН і Євростатом [8], до ТЕ відносяться економіка:

1. «прихована» – дозволена законом, але не показується;

2. «неформальна» – діяльність підприємств, що функціонують на законних підставах, що належать домогосподарствам і забезпечують діяльність цих господарств;

3. «нелегальна» – незаконне виробництво і збут послуг.

Отже, потрібно зазначити, що зарубіжні та вітчизняні науковці мають певні відмінності щодо підходів до визначення ТЕ. Так, зарубіжні дослідники надають перевагу так званому *операційному визначенню*, для якого характерне трактування ТЕ через види тіньової діяльності та дії щодо її виміру.

Вітчизняні фахівці застосовують *теоретичний підхід*, згідно з яким ТЕ – економічна категорія, що відображає складну систему соціально-економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг.

Отже, більшість визначень ТЕ досить обґрунтовані, ураховують специфічні особливості окремих економічних та соціальних систем, не суперечать одне одному і часто відображають лише окремі сторони об'єкта, що вивчається.

Методи статистичної оцінки ТЕ дають можливість вибору конкретних підходів, інструментів і способів числення показників, що відображають різні аспекти ТЕ. У даний час не існує стандартних, універсальних підходів, які могли б забезпечити успіх подібного розрахунку в будь-якій економіці. Звичайно, отримання прямої і стовідсоткової статистичної достовірності оцінки масштабів ТЕ неможливе. Результат у великій мірі залежить від кваліфікації експертів, що дають оцінку, і можливостей отримання додаткової інформації, які вони мають в своєму розпорядженні. Самі дослідники, що визначають параметри ТЕ, часто розглядають їх як індикативні, такі, що дають тільки найзагальніше уявлення про явище.

Це пояснюється, по-перше, специфікою ТЕ, яка за визначенням ховається від обліку, контролю і реєстрації, тобто від спостереження, по-друге, імовірнісним характером більшості методів, вживаних для розрахунків.

Є кілька підходів до визначення ТЕ.

Правовий. До критеріїв правового підходу належать:

1) ухилення від офіційної реєстрації, а отже, від державного контролю економічної діяльності;

2) протиправний характер діяльності.

Правовий підхід потрібен у визначенні ТЕ, проте є другорядним, оскільки не правове поле визначає суспільне життя, а навпаки, – суспільство, розвиваючись, створює норми і правила, за якими приймаються юридичні закони, що забезпечують нормальне існування суспільства. Юридичні закони мають змінюватися перманентно, відповідно до вимог житте-

діяльності суспільства з урахуванням змін економічних реалій.

Тіньова економіка – це протиправна економічна діяльність, яка суперечить чинному законодавству, тобто сукупність нелегальних господарських дій, спрямованих на підтримку кримінальних дій, або економічна діяльність, яка здійснюється на протигау чинному законодавству [9]. Правова концепція ТЕ і сьогодні активно використовується науковцями. Вона увійшла до низки підручників, навчальних посібників і досліджень прикладного характеру.

Мотиваційний підхід стосується не наслідків, а цілей, заради яких здійснюється та чи інша діяльність. Мета тіньової економічної діяльності – отримати надприбутки, тому вона не може культивувати в людини лише пороки. Мета підприємця полягає також в отриманні прибутку, але якщо аналізувати механізми досягнення цілей, то можна порушити питання про культивування пороків, якщо людина хоче отримати прибуток за рахунок приховування доходів.

Тіньова економіка – усі види діяльності, що спрямовані на формування та задоволення потреб, які культивують у людини різні пороки.

Моральний. *Тіньова економіка* – економічна діяльність, яка порушує загальноприйняті моральні норми.

Відповідно до того, що ТЕ з початку розвитку суспільства мала назву «недобросовісної», що здійснювалася внаслідок порушень релігійних заборон і обмежень, цей підхід є актуальним і сьогодні, але, на нашу думку, доцільніше використовувати назву «морально-етичний».

Велика частина ТЕ формується на основі правових порушень, але вони існують поряд із моральними нормами. Крім того, є й аморальні дії економічних суб'єктів, до яких можна віднести:

– навмисне використання «білих» плям у законодавстві (фінансові махінації, екологічні збитки тощо);

– одержання вигоди від систематичного невиконання домовленостей;

– недобросовісна конкуренція;

– непорядні відносини між бізнесом і владою.

Отже, правовий підхід має бути доповнений морально-етичним. Саме законодавство має своїм підґрунтям морально-етичні норми, але, як уже зазначалося, деякі закони можуть прийматися під тиском лобі зацікавлених осіб.

Статистичний підхід сформувався першим серед зазначених. Це пояснюється тим, що першими науковцями, які звернули увагу на існування «неформальної економіки», були американські економісти-статистики П. Гутманн і Е. Фейг. Статистичний підхід є найбільш розвиненим і послідовним і ґрунтується на методології Системи національних рахунків (СНР) ООН. Його переваги в тому, що він може використовуватися з метою вияву виробничих секторів ТЕ, оцінки масштабів та їх обліку для розроблення економічної політики держави. Разом з тим цей підхід має певні недоліки. Важливою проблемою є відсутність або недосконалість інформаційної бази статистичних оцінок.

Тіньова економіка – усі види економічної діяльності, які офіційно не враховані, не відображені в офіційній статистиці (тобто це економіка, прихована від статистичного обліку) [10, с. 576].

Статистичний облік є вторинним явищем, як і правовий підхід. До недоліків цього підходу належать: недостатнє розкриття сутності ТЕ, оскільки аналізуються лише реально здійснювані в економіці процеси. Але без урахування статистичного підходу неможливий комплексний підхід до наукового дослідження явища, а з урахуванням цього підходу

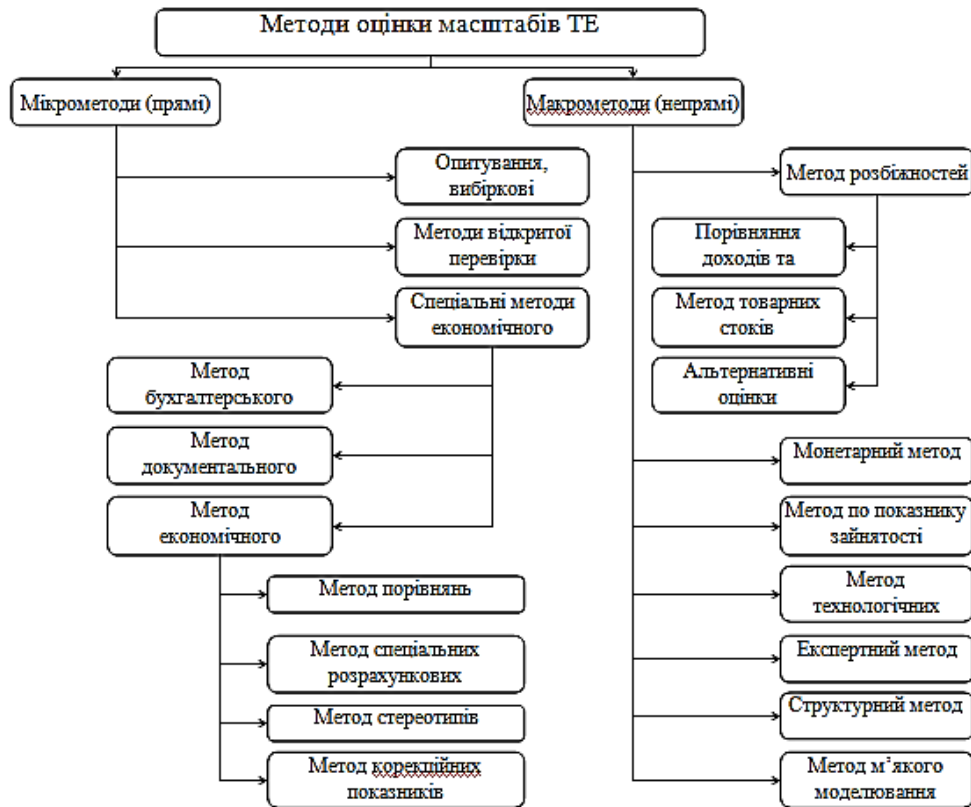

Рис. 1. Класифікація методів оцінки масштабів ТЕ

некримінальну ТЕ зазвичай називають «неформальною». До неї належать легальні види економічної діяльності, які з метою мінімізації витрат виробництва товарів і послуг офіційно не показуються або приховуються певні обсяги реалізованої продукції, щоб зменшити одержані доходи з метою ухилення від оподаткування. Отже, йдеться про легальну, не заборонену чинним законодавством економічну діяльність, яка здійснюється без використання формальних правил господарського життя. Кримінальна економічна діяльність повністю вилучена з офіційного економічного життя, оскільки вважається несумісною з ним, руйнує його, адже пов'язана з порушенням чинного законодавства.

Соціологічний підхід розглядає ТЕ як взаємодію соціальних груп, що розрізняються становищем у системі тіншових інституцій та мотивами економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях.

Економічний підхід досліджує ТЕ в інституційному аспекті. Особливістю цього підходу є дослідження впливу ТЕ на ефективність економічної політики, розподіл і використання економічних ресурсів, а також розроблення методів її оцінки.

Інституційний підхід розглядає ТЕ як економічні відносини, що складаються в суспільстві на протигагу законам, правовим нормам, формальним правилам господарського життя; це всі види економічної діяльності, що не відображені в офіційній статистиці. У центрі цього підходу – соціально-економічні інститути, тобто система формальних і неформальних правил поведінки, механізми санкцій та закономірності їхнього розвитку.

За останні роки у світовій практиці відбувся помітний розвиток методів оцінки ТЕ (рис. 1). Більшість методів можна розділити на прямі і непрямі.

Прямі методи економічного аналізу дозволяють одержати детальну і високоякісну інформацію і базуються на різному роду обстеженнях (домашніх господарств, робочої сили і т.д.) і результатах податкового аудиту.

Вибіркові обстеження широко застосовуються для вимірювання масштабів як ТЕ в цілому, так і її окремих складових. Результати подібних обстежень залежать від того, як сформульовані питання. Ретельно продумані питання дозволяють подолати бажання людей приховати свою участь у тіншових економічних процесах.

Використання цього методу оцінки ТЕ вимагає великого штату підготовлених фахівців і великих витрат. При цьому об'єм і якість збираної інформації безпосередньо залежать від готовності респондентів давати правдиві відповіді, відносно осіб, зайнятих в ТЕ.

Результати податкового аудиту (звичайно, примусового), що проводиться спеціально створюваними для цього організаціями, теж можуть бути використані для визначення масштабів тіншового сектора. У ході дослідження виявляється різниця між доходами, що оцінюються за допомогою вибіркового перевірок, і тим доходом, з якого сплачувалися податки. Чим вище страх перед санкціями, вживаними у разі помилкових відповідей, тим більше достовірність одержуваних результатів.

Дані, що збираються різними державними органами (податковою службою, поліцією, муніципалітетом та ін.), на запити яких усі суб'єкти зобов'язані давати відповіді, також використовуються для оцінки об'ємів неререєстрованого виробництва.

Непрямі методи є методами непрямих оцінок спостереженої економіки або окремих її компонентів, заснованими на інформації про окремі факти і

явища або на порівняльному аналізі даних, одержаних з різних джерел.

Балансові методи найбільш поширені при визначенні параметрів прихованої і неформальної економічної діяльності і засновані на зіставленні ряду взаємозв'язаних показників – доходів і витрат, ресурсів і використання.

Метод розбіжностей, що відноситься до балансових методів, заснований на порівнянні джерел даних і статистичних документів. Методом розбіжностей можна розрахувати тіншовий товарообіг, що відображає реалізацію товарів і послуг на неорганізованому ринку некорпоративними підприємствами і приватними особами.

Метод, що допускає незалежне вимірювання доходів і витрат на рівні спеціального обстеження домашніх господарств, досить трудомісткий і викриває недоліки методу розбіжностей. Проте він може дати додаткову інформацію про сектори більше інших залучених у тіншову діяльність.

Останніми роками найчастіше досліджується динаміка енергоспоживання. Переваги даного методу полягають у простоті вимірювання споживання даного ресурсу, стабільності співвідношення між об'ємом споживаного ресурсу і об'ємом виробництва і в упевненості, що тіншовий сектор не може приховати споживання електроенергії.

Фахівцями Міжнародного валютного фонду були виконані розрахунки темпів реального зростання економіки на основі показника споживання електроенергії для Китаю, країн Центральної і Східної Європи. Проте їх не можна визнати абсолютно коректними з ряду причин.

По-перше, у всіх досліджених країнах велика частка споживання електроенергії населенням для побутових потреб. По-друге, ціни на електроенергію у ряді країн все ще регулюються місцевою адміністрацією, унаслідок чого населення економить електроенергію в останню чергу або не економить зовсім. По-третє, в економіці цих країн існує багато безперервних виробництв, які витрачають електроенергію, навіть якщо працюють із зниженим навантаженням. По-четверте, дуже швидко міняється структура виробництва і разом з нею його питома енергоємність.

Ознакою високої статистичної культури у світі вважається розвиток методу товарних потоків, заснованого на балансовому підході. Суть його полягає в тому, що товарний потік, тобто рух вартості від виробництва до використання, будується не для макропоказників, а для окремих найважливіших продуктів або товарних груп. Метод застосовується не тільки для побудови специфічної балансової моделі, скільки для виявлення слабких місць в інформаційній базі. Наприклад, якщо по якомусь товару сумарні ресурси (виробництво та імпорт) менше сумарного використання ресурсів (кінцеве і проміжне споживання, накопичення і експорт), належить вирішити, яка частина інформації (дані по виробництву або по імпорту) надійніша, і долічити іншу частину. Принцип методу дуже простий, але його втілення в життя залишається складним. Широке впровадження методу товарних потоків означає, що балансовий метод повинен застосовуватися вже на рівні галузевої статистики. Це різко підвищило б достовірність розрахунків і в усякому разі дозволило б чітко визначити слабкі місця в інформаційній базі.

Ще одна група непрямих методів пов'язана з вимірюванням тіншової зайнятості на ринку праці, у першу чергу з виявленням різниці між офіційним

рівнем зайнятості і рівнем зайнятості, розрахованим альтернативними методами. Різниця між даними про офіційну зайнятість і даними, розрахованими альтернативним шляхом (або вищим рівнем зайнятості в попередній період, або рівнем зайнятості в країнах, які по багатьох параметрах вважаються аналогічними даній), дозволяє оцінити масштаби тіньової зайнятості в даній країні.

Хоча цей метод є інформативним, його використання пов'язане із серйозними труднощами. По-перше, сумнівна початкова гіпотеза, оскільки на рівень зайнятості в країні впливає безліч чинників, і сам він може коливатися з часом. Тільки після усунення дії всіх інших чинників «залишок» може слугувати індикатором ТЕ. По-друге, значні розбіжності в трактуванні поняття «зайнятий» у різних країнах, а також у кожній країні на різних етапах розвитку. По-третє, при розрахунку рівня зайнятості нерідко використовується різна тимчасова база (тиждень, місяць, рік, передуючі обстеження). По-четверте, метод «не працює» при обліку осіб, зайнятих за сумісництвом у різних місцях, якщо тільки не проводиться спеціальне додаткове обстеження. По-п'яте, використання результатів аналізу тіньової зайнятості для оцінки масштабів реального ВВП вимагає визначення середньої продуктивності праці робітника, зайнятого в ТЕ.

Деякі непрямі методи включають монетарні підходи, використання яких дозволяє відновлювати розміри ТЕ по слідах, які вона залишає у сфері грошового звернення.

Монетарний метод ґрунтується на тому, що розрахункові операції між економічними суб'єктами попередженої економіки проводяться, як правило, готівкою, а в офіційній економіці – в основному через банківські рахунки. Тому для оцінки змін, що відбуваються в спостереженій економіці, може бути використано співвідношення збільшення об'єму грошей, що знаходяться в обігу, і загального об'єму короткострокових внесків економічних одиниць на банківських рахунках.

Цей підхід піддається широкій критиці в першу чергу за «надмірно сміливі» гіпотези, пов'язані з припущенням, що для операцій учасники ТЕ використовують тільки готівку. Проте використання готівки при тіньових операціях залишає сліди в грошовій сфері: попит на банкноти більший, ніж слід було б чекати за відсутності ТЕ. Цей «надмірний» попит може слугувати індикатором її масштабів.

Перераховані методи є основними, проте ними не вичерпуються спроби визначення деяких параметрів ТЕ. Так, фахівці Міжнародного фонду економічних і соціальних реформ розробили власний синтетичний метод.

Певні перспективи має ідея дослідження динаміки тіньових процесів в економіці методами імітаційного моделювання. Формулюючи завдання дослідження як ретроспективний прогноз, можна підібрати значення показників ТЕ так, щоб відтворена на комп'ютері модельна динаміка відповідала достовірній інформа-

ції. Співвідношення моделі при цьому повинні враховувати процеси виробництва, обміну, розподілу і споживання з урахуванням нелегального виробництва і перерозподілу кримінальних процесів.

Але імітаційні моделі мають і значні недоліки. По-перше, вони можуть бути побудовані тільки на основі великих об'ємів інформації і моделях нижчого рівня, наприклад, на основі міжгалузевого балансу. На разі такі моделі відсутні, а первинна інформація неповна і погано пов'язана. По-друге, усі формальні імітаційні моделі засновані на гіпотезі, що виявлені співвідношення і залежності залишаються такими впродовж певного часу. Із наведеного виходить, що подібні моделі перестають працювати в екстремальних точках розвитку економіки, коли співвідношення і залежності швидко міняються.

Висновки. Усі розглянуті визначення ТЕ свідчать про послідовні процеси пізнання ТЕ та розкривають особливості цього соціально-економічного явища.

Не заперечуючи важливий внесок окремо правового, мотиваційного, морально-етичного, статистичного, соціологічного, економічного та інституційного підходів у розгляді ТЕ, необхідно використовувати комплексну методологію, яка об'єднує всі особливості зазначених підходів, а також розглядає вплив держави на тіньову економіку з метою регулювання процесів контролю її масштабів та надасть можливість розкрити об'єктивний характер ТЕ і вплив громадянського суспільства з метою її детінізації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 199 с.
2. Осипов Ю.М. Время философии хозяйства: в 3 кн. с прилож. / Ю.М. Осипов. – М.: Экономист, 2003. – 656 с.
3. Штайльманн К. Новая философия бизнеса. Т. II. Риски и успех предпринимательства в постсоциалистическом обществе / К. Штайльманн. – М., 1998. – 390 с.
4. Базиліук А.В., Волик В.Ф. Що таке тіньова економіка, причини виникнення та умови розвитку / А.В. Базиліук, В.Ф. Волик // Профспілки України. – 1997. – № 2.
5. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка, фінанси, право. – 2000. – № 3. – С. 22–26.
6. Засанський В.В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період: дис. ... д.е.н.: спец. 08.02.03 / В.В. Засанський. – К., 2004.
7. Копистира А.М. Причини виникнення та характерні ознаки тіньових економічних відносин у країнах колишнього СРСР / А.М. Копистира // Вісник Київського університету. Серія «Міжнародні відносини». – К.: Київський університет. – 2001. – Вип. 18. – 25 с.
8. System of National Accounts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/sna1993.asp>.
9. Корягіна Т.І. Тіньова економіка в СРСР / Т.І. Корягіна // Економічні науки. – 1990. – № 5.
10. Шохін А.А. Тіньова економіка: міфи і реальність / А.А. Шохін // Економіка і життя. – 1990. – № 33.
11. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.